

А.М. Абасилов*
Ғ.Ә. Тұяқбаев
К.С. Сарышова

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: aman_abasilov@mail.ru

Қызылорда облысындағы апеллятив-топонимдердің когнитивтік негіздері

Аңдатпа. Лингвистиканың қазіргі кезеңде жаңаша антропоцентристік парадигмада зерттелуіне байланысты ономастиканы, оның ішінде топонимиканы когнитивтік аспектіде қарастыру жаңа деректерге жол ашады. Белгілі бір ұлттың танымында қалыптасқан әлем үлгілері барлық жалқы есімдердің ономастикалық кеңістігін құрайды. Жалқы есімдердің табиғаты мен құрамына тілден тыс түрлі географиялық, әлеуметтік, тарихи, мәдени факторлардың әсер ететіні белгілі. Оларды тілдің дәстүрлі қалыптасқан дайын сөздері негізінде де, жеке адамдардың тілдік шығармашылығы нәтижесінде де жасауға болады. Демек, жалқы есімдердің үлесінде түінұсқалық атаулардан басқа түрлі коннотациялық деривация арқылы туған атаулар да қатар жүреді. Мақалада Қызылорда облысының топонимикалық материалы негізінде бойына когнитивті-тарихи ақпаратты жинақтаған ономастикалық тілдік бірлік болып саналатын жалқы есімнен қалыптасқан апеллятивтің мәнін түсіндірудің әртүрлі тәсілдері қарастырылады. Осы лексикалық бірліктердің сөйлеу және тілдік мағыналарының қалыптасуын анықтайтын когнитивтік тетіктер ерекшеленеді. Апеллятивтің бойында тұрған білімнің матрицалық форматының құрылымы, сондай-ақ апеллятив-топоним арқылы көрінетін және матрицаның когнитивтік контекстке қатысты түсінілетін концепт егжей-тегжейлі талданады. Сонымен қатар, авторлар апеллятив-топонимдердің тілдік мәселелерінің анықталуы оның өзекті екенін және болашақта тіл білімі, филология саласында перспективасы жоғары зерттеу салаларының бірі екеніне аса назар аударады.

Кілт сөздер: жалқы есім; жалпы есім; апеллятив; топоним; когнитивтік матрица; концепт; концептуалды деривация.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-21-31>

Кіріспе

Топонимиканы көптеген зерттеушілер тарих, география, лингвистика ғылымдарына ортақ деп қарастырады. Осы ретте әр зерттеушінің өзіндік пікірлері де бар. Ғалым А.В.Суперанская: «Топонимика – это синтез лингвистики, географии и истории» дей келіп, ғалым географиялық атаулардың шығу тегіне байланысты болжамдар тек лингвистикалық әдіс арқылы ғана қарастырылады және географтар

тарапынан туындайтын көптеген сұрақтарға тек лингвистер ғана жауап бере алады деп көрсетеді [1,182].

Жер-су атауларын лингвистикалық, этнолингвистикалық, тарихи-этнографиялық, мәдениеттанушылық т.б. ғылыми бағытта зерттеудің өзіндік бай дәстүрі бар. Мұндай зерттеулер отандық және шетелдік ғылымда да біршама табыстарға жеткен. Қазақ тіл білімінде бұл салада Ғ.Қоңқашбаев, Е.Қойшыбаев, Ә.Әбдірахманов, Т.Жанұзақов, С.А-

бдрахманов, Г.Мадиева, Қ.Рысберген, Қ.Сапаров, Б.Бияров, А.Жартыбаев, Б.Тасполатов, Б.Тілеубердиев, Ұ.Ержанова, А.Арысбаева және т.б. зерттеушілерді атауға болады.

«Топоним» терминінің қолданылуы мен оның өзге нұсқалармен жарыспалылығы жайында А.Әбдірахманов орынды пікір білдіреді. «Топонимдер, жер-су аттары, географиялық атаулар деген үш түрлі варианттағы сөздер синоним болып табылады. Осылардың ішінен топоним деген терминді жиі қолданудың қолайлы жағы бар: біріншіден, ол халықаралық термин. Екіншіден, жер-су аттары, географиялық атау деген бірнеше сөздерден гөрі, олықшамды, әрі ғылыми дәл термин» [2,204].

Топонимиканың кез келген ғылым саласы ретінде өз терминдері мен ұғымдарының жүйесі қалыптасқан. Олардың басым көпшілігі ономастиканың терминдері негізінде пайда болған. Сол себепті топонимика терминдерінің түсіндірмелерін ономастикалық сөздіктерден табуға болады. Орыс ғалымдары Н.В.Подольскаяның, Е.М.Поспеловтың, В.А.Никоновтың сөздіктеріне сүйене отырып, зерттеуші К.Д.Каймулдинова апеллативке мынадай анықтама береді: «Апеллатив – жалпы есім, географиялық атауларды қалыптастыруда әсіресе географиялық апеллативтердің (терминдердің) маңызы зор болады. Мысалы, Ақжазық («жазық» – апеллатив), Жаңаөзен («өзен» – апеллатив). Апеллативтер арқылы көп жағдайда географиялық атаудың мағынасын, географиялық объектінің түрін анықтауға болады» [3,336]. Олай болса, біз де «апеллатив» терминінің мағынасын түсіндіріп көрейік. «Апеллатив» латынның «*appellativus*» деген сөзінен алынған лингвистикалық термин. Мағынасы – жалпы белгілері бір болып келетін объектілер тобының атауы. Сондай-ақ ол латынның «*appellare*» деген – сөйлеу арқылы атау деген мағынадағы сөзімен де түсіндіріледі. Сондықтан оны көбіне жалпы есімнің синонимі деп те қарайды. Кейде апеллатив ағылшынның «*appellative function*» – апеллативті қызметті білдіретін тілдік құрал ретінде түсіндіріледі. Апеллативті қызметтің көмегімен тілдік қатынасқа түсушілердің назары адресатқа аударылады-

немесе сөйлеуге тартылады, яғни апеллатив қаратпалық қызметте жалпы есім не жалқы есім ретінде жұмсалады [4].

Апеллатив пен жалпы есім түсінігі ішінара ұқсас болғанымен бірдей емес. Олардың екеуі де жалқы есім немесе оним ұғымына әртүрлі жағынан қарама-қарсы қойылады. Жоғарыда айтқанымыздай, апеллатив сөзі негізінен латынның «*nomen appellativum*» сөзінен алынған, олбұрын қазақ және орыс грамматикасында жалпы зат есім ретінде қолданылған. Алайда бүгінде апеллатив термині бұрынғы грамматикадағы алғашқы қарама-қайшылық жұптағы (жалпы есім – жалқы есім) мағынасынан алшақтап, енді ономастикада оним терминіне қарсы қойылды. Қазір апеллатив те, оним де грамматикалық категория деп танылмайды. Апеллатив пен онимнің өзара қарама-қарсылығы апеллативтік және онимикалық лексиканың қатарласуының салдары болып табылады. Жалқы есімдер тілдегі түрлі сөз табынан пайда болса, апеллатив термині атау сөздерден ғана емес кез келген сөзден, сөйлеуден пайда болуы мүмкін. Мысалы, мына екі қатарласқан жұпты салыстырайық: «алға бас» (қозғалыс бағытының мәні бар сөз) және «Алғабас» (оним – ауыл атауы). Төңкеріс (төңкеру, аударып тастау) және «Төңкеріс» (ауыл атауы). «Еңбекші» (еңбек ететін адам) және «Еңбекші» (ауыл атауы). Сонда Алғабас, Төңкеріс, Еңбекші деген сөздер білдіретін атауына қарай апеллатив-топонимдер болып табылады.

Материал және әдістер

Зерттеу нысанымызға қарай мақаламызда Қызылорда облысындағы апеллатив-топонимдерді когнитивтік тұрғыдан қарастыруда отандық ғалым Бияров Бердібек Нұралдаұлының «Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері» [5] еңбегімен ресейлік ғалым Паршина Екатерина Олеговнаның «Когнитивные основы формирования значения апеллативов-топонимов» атты еңбегін теориялық негіз ретінде қарастырып, басшылыққа алып отырдық [6].

Жалқы есімдер көптеген ғалымдардың – философ, лингвист, логик, антропологтар т.б.

зерттеу нысаны болды. Бұл жалқы есімнің тілдегі және сөйлеудегі қызметінің көпмәнділік табиғатына байланысты. Осыдан жалқы есімнің білдіретін мағынасына қатысты қарама-қарсылық көзқарастар туындады. Бір жағынан, жалқы есімдер белгілі бір затты көрсетуге арналған жалпы есім санатындағы зат есіммен алынған бірлік ретінде танылады. Екінші жағынан, ғалымдар жалқы есімге тек сөйлеуде ғана жүзеге асатын белгілі бір мағынаны айтады. Айталық, А.В.Суперанская жалқы есімдер, әдетте, ұғымды білдірмейді. Сондықтан оның мәнін түсіну үшін оны сөйлеуде қолдану керек, содан кейін ғана сол немесе басқа нысанның осылай аталатынын, яғни басқаша емес екенін анықтау қажет деп тұжырымдайды [7,368]. Бұл көзқарасты жақтаушылар, жалқы есімнің тілде мағынасы бар дейтін ғалымдар, берілген атаудың иесі болып табылатын нысан туралы энциклопедиялық, экстралингвистикалық білімді ескереді деп есептейді. Бұл білім олардың пікірінше, энциклопедиялық сөздіктерге енуі керек, ал жалқы есімдердің тілдік мағынасына енбеуі керек.

Енді бір көзқарас бойынша, жалқы есімдер толыққанды лингвистикалық таңба бола отырып, тілде де, сөйлеуде де мағыналы болуға қабілетті. Осы көзқарасты қолдай келе, И.А.Стернин: «Нельзя привести ни одного знаменательного слова, которое не несло бы какого-либо знания о называемом денотате» [8,10-17], – деп атап көрсетеді. Шынында да, жалқы есімдердің ешқандай семантикасы жоқ деген пікір біздің тілдік тәжірибемізге сәйкес келмейді.

Біз тілде қандай да бір тілдік айтылым болса, онда ол міндетті түрде бір нәрсені білдіретін мағына керек дегенді басшылыққа алуға үйренгенбіз. Әйтпесе, жалқы есімдерді тілдік таңба мәртебесінен айырамыз. Дегенмен сөйлеудегі жалқы есімдер тілде жеке тұрғандағына қарағанда бай мағынаға ие емес екендігімен келіспеске болмайды. Жалқы есімнің тілдегі жеке тұрғандағы абсолютті мағынасы (жалпы есімге ауысу мүмкіншілігі жоқ кезінде) оның сөйлеудегі қолданылу мағынасынан әлдеқайда кедей.

Жоғарыда айтылғандардан жалқы есімде кең көлемді ақпарат, түсінік бар екенін байқаймыз. Бұл лингвистерді жалқы есімді зерттеу нысаны ретінде қайта-қайта қарастыруға итермелейді. М.В.Горбаневскийдің сөзімен айтсақ, жалқы есімдер «тіл тарихы, халық тарихы, қоғам мен мәдениет үшін сәулет өнерінің ескерткіштері, қолжазба кітаптар немесе көне эпостан кем емес маңызға ие болуы мүмкін» [9,114]. Дәл осындай ақпарат пен танымның болуынан жалқы есімдердің жалпы есім санатына ауысуы жүреді, ал мұндай түсінік пен мәнділік неғұрлым бай және көп қырлы болған сайын, тұрақты мағыналы жалқы есімдердің тілдік жүйеге ену мүмкіндігі де соғұрлым жоғарылай береді.

Жалқы есімдердің осылайша тілдік жүйеге еніп, ауысуына қатысты тар және кең түрде түсіндіруге болатын «апеллятивтену» термині қолданылады. Тар мағынада апеллятивтену – онимнің аппелятивке ауысуының қосымшасыз үдерісі. Кең мағынада бұл – онимнің кез келген тәсілмен (қосымша көмегімен де, онсыз да) апеллятивке өтуі.

Таза географиялық терминнен (апеллятивтен) жасалған топонимдер қосымшасыз жасалған түбір топонимдердің ішіндегі ең көлемдісі. Апеллятивтен жасалған атаулар өзіндік топонимикалық категория құрайды және жер бедерінің типтерін белгілейді (Адыр, Дала, Жота, т.б.). Мұндай атауларды жасауға қатысқан сөздердің көбі лексикамызда бар сөздерден алынған да, лексика-семантикалық тәсіл арқылы жалқы есімге айналған.

Апеллятив (жалқы есім) біртектес заттарды жалпы атайды, ал ол жалқы есімге айналғанда барлық жалқы есімдер сияқты нақты бір нысанды жекелеп көрсетеді. Сонда кәдімгі лексикамыздағы айдын, арна, өзен сөздері қажетіне қарай Айдын, Арна, Өзен гидронимдеріне айналып шыға келеді.

Географиялық терминдердің топонимге өтуі тарихи құбылыс дедік. Бірақ өнімсіз болса да жаңа топонимдер жасаудың бір жолы болып табылады. Мұнда қойылатын жалғыз шарт – Бұлақ атауын алу үшін ол бұлақ сол маңдағы жалғыз бұлақ болуға тиіс. Апеллятив атаулардың пайда болуы да осы талаптан туған, яғни жалғыз бұлаққа басқалардан ажы-

ратарлық анықтауыш белгі іздеп әуре болмаған деуге болады.

Ғалымдар арасында апеллатив атауларды тілдегі эллипсис құбылыстарының нәтижесі болуы мүмкін деген көзқарас та жоқ емес. Біздің ойымызша түбір топонимдердің басқа түрлерінде эллипсис кездесе де, апеллатив атауларда эллипсис құбылысы байқалмайды. Олай дейтініміз географиялық терминнен жасалған топоним нақты бір географиялық нысанды, ландшафтың бір түрін атайды. Алдына дифференциялаушы анықтауыш қосудың немесе қосымша қабылдаудың қажеті болмайды. Апеллатив атаулар тек қана дара тұрған нысандарға беріледі. Сайып келгенде барлық топонимдер апеллативтен пайда болған деген тұжырымды жоққа шығара алмаймыз. Бұдан географиялық терминдер ең алдымен тілде пайда болып, түбір топонимдер жасады және кейінгі күрделі қосымшалы атаулардың жасалуына ұйытқы болды деген қорытынды жасауға болады [5,460].

Әдебиетке шолу

Апеллативті лексиканың қалыптасу мәселесін түрлі аспектілерде қарастырған ғалымдардың көпшілігі жалқы есімдерді жалпы есім санатына ауыстырудың негізгі тәсілдері деп метафора мен метонимияны атайды. Олар: М.В.Никитин (1988), Е.Н.Мурнаева (1993), В.В.Катермина (1998), Е.А.Ткачук (2001), Д.И.Ермолович (2001), Л.В.Аугерд (2001), Т.С.Олейник (2001), И.Ф.Габдуллина (2003), Е.В.Кравченко (2004), Т.В.Хвеско (2008) және басқалар.

Апеллативтену үдерісі тілді танымның бір бөлігі деп танытын, басқаша айтқанда, адам миында болып жататын танымдық үдерістің тірегі ретінде қарастыратын когнитивтік бағыт аясында жаңа бір қырынан зерттелуде. Адам жаңа білімді қалыптастыруда әртүрлі көздерден үлкен көлемдегі ақпаратты қабылдауға және өңдеуге қабілетті. Мәселен, «жаңа тіркестердің пайда болуына тілде бұрыннан бар фразеологиялық тіркестердің өзі де жаңа фразеологизмдердің жасалуына деривациялық база болады», – дейді фразеолог ғалым Г.Н.Смағұлова [10,94]. Жаңа форма туында-

тудың бұл түрі ғылыми әдебиеттерде фразеологиялық деривация деп аталады [11,51-55]. «Фразеологиялық деривация» термині лингвистика саласында кеңінен танылған және жаңа пайда болған фразеологиялық тіркес немесе сөздің жаңа мағынасының жасалу процесін белгілеу барысында қолданылады. Жаңа білім бұрыннан бар ақпараттар негізінде пайда болуы мүмкін. Басқаша айтсақ, адамда бұрыннан бар бір ұғымның, түсініктің не атаудың екінші рет қайта пайымдалуынан жаңа концептуалды құрылымдардың пайда болуын қамтамасыз ететін белгілі бір ойлау үдерістері бар екенін көрсетеді. Осындай ойлау үдерісімен вербалданған білімді қайта түсіндіру нәтижесінде жаңа мағына (ұғым) пайда болып, концептуалды деривация қалыптасады.

Концептуалды деривация кешенді сипатқа ие, өйткені қайталамалық концепт көбінесе екіншілік категорияланумен бір мезетте жүзеге асады. Екіншілік категориялау грамматикалық немесе лексикалық категорияның өзгеруіне, пайда болған қосалқы бірлік санатының өзгеруіне, оның бағалаушы мағынаға ие болуына ықпал етуі мүмкін (бағалау категориясы). Концептуалды деривацияның пайда болуындағы тілдік тетікке сөзжасамдық номинация, қайталама номинация, эвфемизация, апеллативтену және т.б. қызмет етеді.

Жалқы есімдерді жалпы есім қызметінде зерттеу көрсеткендей, концептуалдық деривациялану барысында зат есімнің бойындағы жекелік, нақтылық білім жалпыланып, зат немесе құбылыс туралы ақпарат бере алатындығынбайқатады. Алайда бұл жалқы есімнің бойында тұрған концепт белгілі бір тілде сөйлейтіндердің көпшілігіне, ең болмағанда, жалпы білім мен тәрбие минимумын алған адамдардың белгілі бір тобына таныс болуы керек.

Жалқы есімдерден жасалған апеллативтердің мағынасы *перспективтендіру, дефокуссиялау, байланыстыру, дамыту және аяқтау* сияқты когнитивтік тетіктер арқылы қалыптасады [6].

Перспективтендіру когнитивті тетігі апеллатив арқылы берілетін жалқы есімнің бойындағы концептіні тудыратын қажетті

ақпаратты алдыңғы орынға шығарады. «Перспективтендіру» терминін алғаш рет Чарльз Филмор өзінің фреймдер теориясында қолданған. Мұнда сөздің лексикалық мағынасы белгілі бір жағдаятты фреймдік түсінікте «перспективті» білім шеңберімен жеткізуге қабілетті, сонда бұл жекелеген фреймдік элементтің перспективалығын танытады [12].

Тілдік бірлік мағынасын қалыптастырудағы перспективтендірудің ерекшелігі оның белгілі бір сипаттамаларына екпін беру уақытша болуымен және ол тілдік контекстке байланысты екендігімен түсіндіріледі. Айталық, біздің назарымыз таңдау, талғау арқылы сипатталатындықтан, концептіні қалыптастыратын жалқы есімнің бойынан көрінетін апеллативті перспективтендіру концептің елеусіз сипаттамаларын ішінара немесе толықтай өшіруді көздейтін дефокусиялау үдерісімен қатар жүреді. Басқаша айтқанда, референттің кейбір жеке сипаттамаларына дұрыс көңіл аударылмаса, енді біреуі басты назарда болады. Біз бұдан бір мезетте перспективтендіру тетігі де, дефокусиялау тетігі де қатар жұмыс істейтіндігін ұғамыз [13].

Концептің үнемі алдыңғы орынға, орталыққа шығып жүрген, жалқы есімді қайта түлететін перспективалық сипаттамасын қамтамасыз ететін байланыс кейде ұмыт қалуы да ғажап емес. «Байланыс» когнитивті тетігі концептінің жалқы есіммен келісілген перспективалық сипаттамасын қамтамасыз етеді, сондай-ақ оның «аяқтау» және «дамыту» тетіктерінен туындайтын сипаттамаларын үйлестіреді [14,128-149]. «Аяқтау» когнитивті тетігі апеллатив арқылы қайта беріліп отырған концепті жасаудағы жетіспеушіліктің орнын жалқы есім тудыратын когнитивтік аймақтардың сипаттамаларымен толтырады. «Дамыту» когнитивті тетігі концептіде нысаналы апеллативтің инферентті және энциклопедиялық мағынасын пайдалану арқылы оның жаңа сипаттамасының немесе комбинациясының пайда болуын қамтамасыз етеді. Бұл сипаттамалар немесе олардың комбинациялары жалқы есімнен қайта түлеуінен шығатын, сондай-ақ аяқтау нәтижесінде пай-

да болған апеллатив арқылы берілетін концептінің белгілі бір сипаттамалары негізінде пайда болады.

Осындай когнитивтік тетіктер есебінен қалыптасатын апеллативтерді қарастырғанда апеллатив қолданылатын тілдік контексте жалқы есімдер мен оның бойындағы білім құрылымы ескеріледі. Жалқы есім бойында тұрған концепті, әдетте, оның интегративті форматы туралы айтуға құқық беретін көпөлшемді білім болып саналады. Ол өзара байланысты когнитивті контекстерден немесе салалардан тұратын матрица ретінде ұсынылуы мүмкін.

Н.Болдыревтың тұжырымына сүйенсек, танымдық матрица өзара байланысқан когнитивті контекстер жүйесі немесе нысанды концептендіру саласы ретінде сипатталады [15,37]. Қандай да бір нысан атауын немесе апеллативті концептендіру үшін бір ғана когнитивтік контекст аздық етеді. Демек, оған бірнеше контекст қажет. Сонда барып олардың өзара қиюласуынан концептендіру жүзеге асады.

Кең-байтақ қазақ даласында әрбір тарихи кезеңде тілдері мен діни наным-сенімдері әртүрлі тайпалар мен рулар өмір сүріп, мекен етті, сонымен қатар көрші елдермен қарым-қатынас та ежелгі дәуірлерде-ақ болған. Соның бәрі тілдің лексикасында көрініс табады. Зерттеушілердің пікірінше, қазақ тілінің сөздік құрамындағы кірме сөздер, негізінен, араб, парсы, монғол, орыс тілдерінен енген болса, қазақ тілі лексикасындағы жалқы есімдер де құрамы мен құрылымы шығу тегі жағынан алуан түрлі. Т.Жанұзақов: «Қазақ халық географиялық терминдерінің бір сарасы басқа тілден енген болып табылады. Сол терминдердің қосылуы арқылы жасалған топонимдер де әр облыста кездесіп отырады. Сондай-ақ, жергілікті тілдерде қолданылатын аясы тар терминдер мен **апеллативтер** де ұшырасады», – деп олардың араб, иран, монғол, орыс тілдерінен енген деп топтайды. **Иран** тілдерінде тән: *абат, сеңгір, дара, кент, шаһар, дарат, қала, дар, мар, шуй, дария* т.б.; **араб** тілінен: *сайр, рабат, хасар*; **монғол** тілінен: *аймақ, арасан, арал, бақан*; **орыс** тілінен:

балка, село, станица, заимка, усть т.б. сөздердің апеллатив ретінде жер-су атауларын жасауға қатысатынын көрсетеді [16,256].

Нәтижелері және талқылама

Когнитивтік матрицаның екі түрі болады: жалпы және жеке. Ономастикалық білімді концептендірудің ерекшеліктерін білу үшін бізге когнитивті матрицаның жеке түріне назар аудару қажет. Мұндай матрицада ядро мен оның компоненттері (матрицалық ұяшықтар) болады. Жеке матрицаның ядросы матрица ұяшықтарын құрайтын барлық контекстке ортақ жалпы элемент болып табылады. Осы тұжырымдарды қорыта келе, жалқы есім-топонимдерден пайда болған жалпы есімдерді мынадай когнитивтік контекстерде көрсетуге болады: ТАРИХ, ӨНЕР, АУМАҚ (территория), ЭКОНОМИКА, САЯСАТ ЖӘНЕ ДІН.Мақалада осы бірліктерге қатысты апеллатив-топонимдерді «Қызылорда облысының жер-су атаулары» атты кітаптан ықшамдап алдық [17,192].

«ТАРИХ» когнитивтік контексті белгілі бір тарихи оқиғалар болған жерлерді білдіретін топонимдерден алынған апеллативтер көмегімен пайда болады. Мұндай апеллатив-топонимдерге мына атаулар мысал бола алады: *Ақмешіт* – көне бекініс орны. Қазіргі Қызылорда қаласының бұрынғы атауы. *Барсакелмес* – Арал теңізінің солтүстік-шығыс бөлігіндегі түбек. Түбекті қапелімде мұз басып, барғандар қайта алмай қалғандықтан Барсакелмес деп аталып кеткен. *Алтынтапқан* – Арал теңізінің шығысындағы қоныс. *Кемесалған* – Диірментөбе темір жол бекетінің шығысындағы жер аты. *Жөлек* – жолиек/жолжиек, Шиелі ауданына қарасты ауыл, ауылдық округ аты. *Сүттіқұдық* – Жаңақорқан ауданына қарасты ауыл, ауылдық округ атауы. Суы тұщы, әрі мол құдық атауына байланысты қойылған.

«ӨНЕР» когнитивтік контексті топонимнің когнитивті матрицасындағы сәулет өнері, музыка бағытындағы немесе көркем шығармадағы ойдан шығарылған жалқы есім-топонимнен пайда болған апеллативтерден көрінеді. Мысалы: *Қармақшы ата мазары* –14-15 ғасыр-

ларда күйдірілген кірпіштен тұрғызылған сәулет өнері ескерткіші. Мазарға алғаш назар аударған И.Кастанье оның күйдірілген қыштан тұрғызылғанын, Қармақшы атаны әулие тұтқан жергілікті халық күмбезді ақ матамен жабулап қоятынын, осы матаға әулиенің өмірбаяны жазылғанын айтқан. *Сырлытам кесенесі* – XII-XIII ғасырларда салынған сәулет өнері ескерткіші. Бұл кесене күйдірілген кірпіштен қаланған порталды күмбезді құрылысқа жатады. *Көккесене* – XI ғасырларда салжук-Хорезм шах заманындағы сәулет өнері үлгісімен (биік мұнара) тұрғызылған сәулетті күмбез, жер атауы. Академик Ә.Марғұлан қаланың атақты болуының себебі, Алпамыс батырдың жұбайы Баршын сұлудың (Гүлбаршынның) есімімен аталуында екендігін айтады.

«АУМАҚ» (территория) когнитивтік контексті қандай да бір шекарамен шектелген жер кеңістігімен байланысты. Мұнда егер апеллатив тек осы жерге тән кезкелген ерекшеліктермен немесе оқиғалармен сипатталатын топонимнен құралған болса, когнитивті матрицаны осы концептуалды аймаққа жатқызамыз. *Қарауылтөбе* – Қызылорда қаласынан солтүстік-батысқа қарай 5 шақырым жерде орналасқан ауыл. Бұл ауыл орналасқан жер әуел баста «қарауыл қарайтын биік төбе, шоқы» болғандықтан осылай аталуы мүмкін немесе «жан-жағы түгелдей көрінетін биік жар». *Қаракеткен*–Жалағаш кентінен солтүстік-батысқа қарай 21 шақырым жердегі ауыл, темір жол стансасы. Ертеректе сол жердегі тұрғындардың ірі қара малдары көктемде суға кетіп қалуына байланысты елді мекен Қаракеткен деп аталған көрінеді. *Қазансынған* – Қызылқұмның солтүстік бөлігінде, Жаңадария өзенінің аңғарындағы құдық аты. Құдық басында болған оқиғаға байланысты қойылған атау. *Ортатұтқын* – Арысқұм құмының солтүстік шығысындағы құрғақ арна. Орта және тұтқын сөздерінен жасалған. Оның құрамындағы тұтқын сөзі тұт (етістіктің бұйрық рай тұлғасы) - қын (қосымша). Тілімізде тұт «ұста, тос, тоқта, қарма» мағыналарын білдіреді. Демек, Ортатұтқын «орта тұста тоқтап, тосылып, бөгеліп қалған арна» дегенге саяды. *Бәйгеқұм* – Шиелі ауданына қарасты ауыл,

темір жол бекеті, ауылдық округ орталығы. Бұл атау Досбол би әкесі Қорлыбайға осы жерде жал құмның етегінде ас беріп, бәйге шаптырғаннан қалыпты. Бестам – Шиелі ауданына қарасты ауыл аты. Бұл жерде алғашқы кезде бес қана там болғандықтан қойылған атау. *Қатынқазған* – Арал Қарақұмының батыс бөлігіндегі құдық атауы. Атау туралы халық аузында мынадай аңыз бар. Ертеде түрікмендер қазақ аулына шабуыл жасап, елдегі ересек адамдардың бәрін қырып, құдықтарды көміп кетсе керек. Бұл шапқыншылықтан далада тезек теріп жүрген бір әйел ғана тірі қалыпты. Шабылған жұрт орнына келген әйел бірлі-жарым тірі қалған жаралы адамдар мен балаларды ғана көреді. Су болмаса бұлардың қырылатынын білген әйел жалғыз өзі құдық қазуға кірісіп, бірнеше күнде одан су шығарады. Осылай, «қатын қазған құдық» кейін де талай жыл адамдарға қызмет етіп, маңайына ел үйіріліпті.

«ЭКОНОМИКА» когнитивті контекстіндегі аппелятивтер маркетингтік мақсатта шығарылған белгілі бір өнім арқылы қалалар, елдер мен аймақтарға атау болу құқығын иеленген. *Арал тұз кендері* – жер атауы. *Болғасынтұз*, *Қорғантұз*, *Кішкенетұз*, *Қаратұз* – көл аттары. Олардан галит, тенардит, мирабилит, эпсомит, астраханит тұздары өндіріледі. *Ақжарма* – Қызылорда қаласын жеміс-көкөніс және сүт тағамдарымен қамтамасыз ететін шаруашылық нысандар орналасқан ауыл, ауылдық округ орталығы. *Ақесте* – Арал қаласынан батысқа қарай 88,5 шақырым жерде орналасқан ауыл. Жерасты ыстық суы өндірісте және ем ретінде қолданылады.

Топонимнің когнитивті матрицасындағы тағы бір контекст – «САЯСАТ». Аталған контекстке қатысты авторлар бір кездері елдегі саяси жағдайға немесе саяси сипаттағы оқиғаларға қатысы бар топонимдерден құрылған аппелятивтерді көрсетеді. *Қызыләскер* – Әйтеке би кентінен шығысқа қарай 28 шақырым жердегі темір жол бекеті. Кеңес дәуірінде қойылған атау. *Төңкеріс* – ауыл аты. Төңкеру, аударып тастау мағынасында. Төңкеріс – табиғат, қоғам өміріндегі, білім мен танымдағы сапалы өзгерістер. *Еңбекші* – Шиелі кентінен

солтүстік-шығысқа қарай 10 шақырым жердегі ауыл, ауылдық округ орталығы. Кеңестік замандағы «еңбек сүйгіш, еңбекшіл, бейнетқор» мәніндегі атау. *Алғабас* – Шиелі кентінен солтүстікке қарай 11 шақырым жердегі ауыл, округ орталығы. «Ілгері ұмтыл, алға қарай жүр, талаптанып еңбек ет» мәнінде кеңес дәуірінде қойылған атау. *Жаңаталап* – Жалағаш кентінен оңтүстік-батысқа қарай 55 шақырым жердегі ауыл. Жаңа және талап сөздерінің бірігуі арқылы жасалып, «жаңа өмірге ұмтылыс, зор мақсат» мәніндегі кеңестік дәуірде қойылған атау.

«ДІН» когнитивті контексті аясына діни маңызы бар жерлер мен символизмдерге сілтеме жасалатын жалқы есім-топонимнен пайда болған апеллативтік бірліктер ұғынылады. *Айтбай мешіті* – сәулет өнері ескерткіші. 1878 жылы Айтбай қажының қаржысына Әулиеата шеберлері Ысқақ пен Камал салған. *Ақсақал тәуіп* – Қызылқұм алқабының солтүстігінде орналасқан жер атауы. *Қорасан ата мазары*, *Әбдіжәлел баб мазары* – 14-ғасырдағы сәулет өнерінің ескерткіші. 19-ғасырда қайта салынған. *Оқшы ата мазары* – Шиелі ауданына қарасты 20-разъезде, темір жол бойында орналасқан көне архитектуралық ескерткіш. *Алдашбай ахун* – Жосалы темір жол бекетінен 80 шақырым қашықтықта орналасқан ауыл аты. *Мырзабай ахун* – Жалағаш кентінен оңтүстік-батысқа қарай 25 шақырым жерде орналасқан ауыл. Қалжан ахун – Тереңөзек кентінен оңтүстік-батысқа қарай 37 шақырым жерде орналасқан ауыл. *Сунақ ата* – Жаңақорған кентінен солтүстік-батысқа қарай 35 шақырым жерде орналасқан ауыл, округ орталығы және т.б..

Топонимика көптеген ғалымдардың еңбектерінде, соның ішінде (А.С.Щербак, В.В.Алпатов, Т.В.Хвесько, М.В.Голомидова және т.б.) когнитивтік парадигма аясында кеңінен зерттелуде. Атап айтқанда, М.В.Голомидова топонимнің ономазиологиялық базисі – «ОРЫН» концепті болып табылады деп атап көрсетеді [18,232]. Біздің ойымызша да, дәл осы концепт топонимнің когнитивтік матрицасының ядросы болып табылады.

Апеллатив лексика мысалдары корпусын талдай келе, сондай-ақ жалқы есім-топоним-

дер бойында болатын таным құрылымын зерттей отырып, біз «ОРЫН» ядролық концептісінің мынадай сипаттамаларын анықтадық: «күй», «оқиға», «сапа», «географиялық ерекшелік» және «орын».

М.В.Голомидова «ОРЫН» концептісінің құрылымында екі аспекті бар екенін айтады: статикалық және динамикалық. Зерттеушінің пікіріне сүйенсек, статикалық аспект – бұл «материалдық кеңістікті шектеу», ал динамикалық аспект – «оқиға, оқиғаға байланыстылық».

Біз өзіміздің зерттеу нысанымызға қарай бұл екі аспектіні «оқиға» сипаттамасымен беруді ұйғардық. «Оқиға» аспектісінің мәні топонимнің белгілі бір аумақта болған және айтарлықтай дәрежеде қоғамдық өмірде із қалдырған, сөйтіп нәтижесінде апеллативтің қалыптасуына түрткі болған қандай да бір маңызды оқиғамен байланыстырылып негізделеді. Бұл – апеллативке тән мағынаны дұрыс түсіндіруге көмектеседі. «Оқиға» сипаттамасын түсіндіру үшін жергілікті халық тіліндегі «Мақтағашқан» апеллатив бірлігін қарастырайық. Ертеде бір байдың Мақта деген қызы әкесінің атастырып қойған жеріне бармай, өзінің сүйген жігітімен қашып кетеді. Оны біліп қойған әкесі ұстап әкелуге бір топ адам жібереді. Олар қыз бен жігітті жан-жағынан қоршап алады. Қоршаудан шығатын жалғыз жол Сырдарияның биік жар қа-

бағынан суға секіру болады. Амал жоқ, екі жас сол жолды таңдайды. Екі ғашықтың жолы болып, аман-есен арғы бетке жетіп, қуғыннан құтылып кетеді. Сырдария өзенінің сол оқиға болған жерін халық «Мақтақашқан/Мақтағашқан» деп атап кетеді. Бұл жер Шиелі ауданы, Майлытоғай ауылының батысына қарай 5 шақырымқашықтықта орналасқан. Бұрын ел қоныстанған мекен болған.

Қорытынды және тұжырымдама

Осылайша біз зерттеу тұжырымдамамызда жалқы есімнің жалпы есім категориясына ауысуы оның екінші рет концептіленуі және категориялануы негізінде концептуалды деривацияның кешенді үдерістегі базасында жүзеге асатынына, осы үдерісте жалқы есім бойындағы концептуалдық таным барынша кеңіп, апеллативтенуге әкелетініне көз жеткіздік. Ойымызды қорытындылай келе, апеллатив-топонимдерді түрлі когнитивтік контекст аясында қарастыру әлемнің топонимдік бейнесін толықтыруға, қайта жаңартып жасауға мүмкіндік береді деген тұжырым жасадық.

Қаржыландыру. Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің АР09260188 «Қызылорда облысының тарихи топонимдері: когнитивтік, әдеби негіздері және ұлттық код» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер

1. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1984.
2. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975.
3. Каймулдинова К.Д. Топонимика. – Алматы: «Дәуір», 2011.
4. Апеллатив [Электронды ресурс]. - URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (қаралған күні: 20.01.2022).
5. Паршина Е.О. Когнитивные основы формирования значения апеллативов-топонимов [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.tsutmb.ru/nauka/internet-konferencii/2016/yazik-kultura-prof-comm/2/parshina.pdf> (дата обращения: 20.01.2022).
6. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. / Отв. ред. д-р филол. наук А.А. Реформатский. – Москва: Наука, 1973.
7. Стернин И.А. Лексическое значение и энциклопедическое знание // Аспекты лексического значения. – Воронеж, 1982.
8. Горбаневский М.В. В мире имен и названий. 2-е изд., пераб. и доп. – Москва: Знание, 1987.
9. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. – Алматы, 2012.

10. Смағұлова Г.Н. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда. – Алматы: Елтаным, 2020.
11. Кунин А.В. Механизм окказиональной фразеологической номинации и проблема оценки. // Русский язык в школе. – 1980. №8. – С.51-55.
12. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р.Державина, 2000.
13. Ирисханова О.К. О языковой гибридизации, лексических гибридах и фокусе внимания // Жизнь человека и этноса в языке: сб. науч. ст. / Вестник МГЛУ, серия «Языкознание». – Москва: РЕМА, 2010.
14. Бабина Л.В. Концептуальные основы словообразования // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке: коллектив. моногр. / Гл. ред. сер. Е.С. Кубрякова, отв. ред. вып. Н.Н. Болдырев. – Москва: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009. – С. 128-149.
15. Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке: коллектив. моногр. / Гл. ред. сер. Е.С. Кубрякова, отв. ред. вып. Н.Н. Болдырев. – Москва: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009. – С. 25-77.
16. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары. – Алматы: Арыс, 2005.
17. Қызылорда облысының жер-су атаулары. – Қызылорда, 2011. – 192 б.
18. Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике. Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун.- 1998.

References

1. Superanskaya A.V. Chto takoe toponimika? [What is toponymy?] (Nauka, Moscow, 1984). [
2. Abdrakhmanov A. Toponimika jane etimologiya [Toponymy and etymology], (Science, Almaty, 1975).
3. Kajmuldinova K.D. Toponimika [Toponymy], (Almaty: Dəuir, 2011, 336 p.).
4. Apellyativ [Appellative] [Electronic resource]. Available at: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (Accessed: 20.01.2022).
5. Parshina E.O. Kognitivnye osnovy formirovaniya znacheniya apellyativov-toponimov [Cognitive foundations of the formation of the meaning of toponymic appellatives] [Electronic resource]. Available at: <http://www.tsutmb.ru/nauka/internet-konferencii/2016/yazik-kultura-prof-comm/2/parshina.pdf> (Accessed: 20.01.2022).
6. Superanskaya A.V. Obshhaya teoriya imeni sobstvennogo [General theory of proper names]. Ed. Doctor of Philological Sciences A.A. Reformatsky (Nauka, Moscow, 1973, 368 p.).
7. Sternin I.A. Leksicheskoe znachenie i enciklopedicheskoe znanie [Lexical meaning and encyclopedic knowledge], Aspekty leksicheskogo znacheniya [Aspects of lexical meaning] (Voronezh, 1982).
8. Gorbanevsky M.V. V mire imen i nazvanij [In the world of names and titles], 2nd ed., revised and expanded (Znanie, Moscow, 1987).
9. Biyarov B. Zher-su attarynyn sozjasamdyk ulgilery [Word-formation patterns of place-names] (Almaty, 2012, 460 p.).
10. Smagulova G.N. Kazak frazeologiyasy lingvistikalyk paradigmalarda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms] (Eltanym, Almaty, 2020, 256 p.).
11. Kunin A.V. Mekhanizm okkazional'noj frazeologicheskoy nominacii i problema ocenki [The mechanism of occasional phraseological nomination and the problem of evaluation], Russkij yazyk v shkole [Russian language at school], 8, 51-55 (1980).
12. Boldyrev N.N. Kognitivnaya semantika: kurs lekcij po angliskoj filologii [Cognitive semantics: A course of lectures on English philology] (Publishing House of G.R.Derzhavin TSU, Tambov, 2000).
13. Iriskhanova O.K. O yazykovoj gibrizicacii, leksicheskikh gibrizidakh i fokuse vnimaniya [On linguistic hybridization, lexical hybrids and the focus of attention] (Zhizn' cheloveka i ehtnosa v yazyke: sb. nauch. st. [The life of a person and an ethnos in language: collection of scientific articles], Vestnik MGLU, seriya «Yazykoznanie» [Bulletin of MGLU, series «Linguistics»] (REMA, Moscow, 2010).
14. Babina L.V. Konceptual'nye osnovy slovoobrazovaniya [Conceptual foundations of word formation], Kognitivnye issledovaniya yazyka. Vyp. IV. Konceptualizaciya mira v yazyke: kolektiv. monogr. [Cognitive

studies of language. Issue IV. Conceptualization of the world in language: a collective monograph]. Chief Editor of series by E.S. Kubryakova, responsible editor of issue by N.N. Boldyrev (Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, Moscow; Publishing House of G.R.Derzhavin TSU, Tambov, 2009, P. 128-149).

15. Boldyrev N.N. Konceptual'nye osnovy slovoobrazovaniya [Conceptual foundations of word formation], Kognitivnye issledovaniya yazyka. Vyp.IV. Konceptualizaciya mira v yazyke: kollektiv. monogr. [Cognitive studies of language. Issue IV. Conceptualization of the world in language: a collective monograph]. Chief Editor of series by E.S. Kubryakova, responsible editor of issue by N.N. Boldyrev (Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, Moscow; Publishing House of G.R.Derzhavin TSU, Tambov, 2009, P. 25-77).

16. Zhanuzak T. Zher-su ataulary [Land and water names] (Arys, Almaty, 2005, 256 p.).

17. Kyzylorda oblysynyñ jer-su ataulary [Land and water names of Kyzylorda region], (Kyzylorda, 2011, 192 p.).

18. Golomidova M. V. Iskusstvennaya nominaciya v russkoj onomastike [Artificial nomination in Russian onomastics], (Ural State Pedagogical University, Ekaterinburg, 1998, 232 p.).

А.М. Абасилов, Г.А. Туякбаев, К.С. Сарышова

Қызылординский университет имени Коркыт Ата, Казахстан, Қызылорда

КОГНИТИВНЫЕ ОСНОВЫ АПЕЛЛАТИВОВ-ТОПОНИМОВ ҚЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В связи с исследованием лингвистики на современном этапе в новой антропоцентрической парадигме рассмотрение ономастики, в том числе топонимики, в когнитивном аспекте способствует получению новых данных. Образцы мира, сформированные в познании определенной нации, образуют ономастическое пространство всех собственных имен. Известно, что на природу и структуру собственных имен влияют различные внеязыковые факторы - географические, социальные, исторические, культурные. Имена собственные могут быть созданы как на основе традиционно сложившихся «готовых» слов языка, так и в результате языкового творчества индивидов. Следовательно, среди собственных имен, наряду с оригинальными именами, выделяются также имена, возникшие на основе различных коннотационных дериваций. В статье на материале топонимов Кызылординской области рассматриваются различные подходы к пониманию сущности апеллативов, которые сформировались на основе собственных имен и представляют собой ономастическую языковую единицу, содержащую когнитивно-историческую информацию. Различаются когнитивные механизмы, определяющие формирование речевых и языковых значений этих лексических единиц. Подробно анализируются структура матричного формата знания, заключенного в апеллативе, а также концепт, выраженный посредством апеллатива-топонима и объясняемый относительно когнитивного контекста матрицы. Кроме того, авторы обращают особое внимание на то, что выявление языковой сущности апеллативов-топонимов является одной из актуальных проблем и вместе с тем перспективной областью лингвистических и филологических исследований в будущем.

Ключевые слова: имя собственное, имя нарицательное, апеллатив, топоним, когнитивная матрица, концепт, концептуальная деривация.

A.M. Abasilov, G.A. Tuyakbayev, K.S. Saryshova

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

Cognitive bases of toponym appellatives of Kyzylorda region

Abstract. At the present stage in the new anthropocentric paradigm, the consideration of onomastics, including toponymy, in the cognitive aspect, contributes to the acquisition of new data in connection with the study of linguistics. The samples of the world, formed in the knowledge of a certain nation, form the onomastic space of all proper names. It is known that the nature and structure of proper names are influenced by various extra-linguistic factors as geographic, social, historical, and cultural. Proper names can be created both on the

basis of traditionally formed “ready-made” words of the language, and as a result of the linguistic creativity of individuals. Consequently, among proper names, along with the original names, names that have arisen on the basis of various connotational derivations are also distinguished. In the article, based on the toponyms of the Kyzylorda region, various approaches to understanding the essence of appellatives, which were formed on the basis of proper names and represent an onomastic linguistic unit containing cognitive-historical information, are considered. There are different cognitive mechanisms that determine the formation of speech and linguistic meanings of these lexical units. The structure of the matrix format of knowledge contained in the appellative is analyzed in detail, as well as the concept expressed through the appellative-toponym and explained in relation to the cognitive context of the matrix. In addition, the authors pay special attention to the fact that the identification of the linguistic essence of appellatives-toponyms is one of the urgent problems and, at the same time, a promising area of linguistic and philological research in the future.

Keywords: proper name, common name, appellative, toponym, cognitive matrix, concept, conceptual derivation.

Авторлар туралы мәлімет:

Абасилов А.М. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Тұяқбаев Ғ.Ә. – ф.ғ.к., профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Сарышова К.С. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Abasilov A.M. – associate professor, candidate of phil. sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda.

Tuyakbayev G.A. – professor, candidate of phil. sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda.

Saryshova K.S. – associate professor, candidate of phil. sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda.